

Skolehaver som pædagogisk arena for udvikling af identitet og sociale kompetencer

Et review af forskningslitteratur

Kamilla Nørtoft & Karen Wistoft

Skolehaver som pædagogisk arena for udvikling af identitet og sociale kompetencer.
Et review af forskningslitteratur.

Af Kamilla Nørtoft & Karen Wistoft

© 2014

Institut for Pædagogik (DPU), Aarhus Universitet, forfatterne
University College Lillebælt (UCL), Forskning og Innovation

Fotos: 10 PM (side 19)
Morten Kromann (side 6 11 og 15)

Grafik og layout: Jonas Drotner Mouritsen, CHROMASCOPE

ISBN: 978-87-7684-823-1

Rapporten kan ikke købes men downloades fra blandt andet www.dpu.dk/om/kawi

Gengivelser og uddrag herunder citater er tilladt med tydelige referencer.

Rapporten er samfinansieret af University College Lillebælt (UCL), Forskning og Innovation og Aarhus Universitet, Institut for Uddannelse og Pædagogik.

INDHOLD

Resumé 4

Introduktion 5

Reviewspørgsmål, begreber og definitioner 5

Begreber og definitioner 5

Metode 7

Screening: in- og eksklusionskriterier 7

Reviewets geografiske og sproglige univers 7

Kort præsentation af litteraturen 8

Litteraturreviews 9

Case- og interventionsstudier 9

Projekt rapporter 10

Ph.d.-afhandling 11

Tematisk gennemgang 11

Udsatte grupper 11

Fællesskab 12

Forståelse for sundhed, natur og miljø 12

Identitet 13

Handlekompetence 14

Diskussion 16

Konklusion 18

Skematisk oversigt over inddragede studier 20

Litteraturliste 26

RESUMÉ

Skolehaver kan være levende læringsrum, laboratorier eller eksperimentarier og har i forskellige tidsperioder haft opblomstringer i forskellige dele af verden. Oftest har formålet været, at skoleelever skulle opnå praktisk viden og erfaring forbundet med skolefag, men forskellige tidsperioder har budt på forskellige argumenter for vigtigheden af haver som didaktisk arena i grundskolen.

Forskningen i skolehaver har for en stor del været fokuseret på havernes sundhedsfremmende og forebyggende potentialer f.eks. børns ernæring og madvaner, mens en mindre del af forskningen har været didaktisk informeret og fokuseret på læringsudbytte i form af elevers opnåede og målbare viden. Reviewet her vil give indblik i og overblik over den forskningslitteratur, som dokumenterer, hvordan havekonteksten kan have indflydelse på det sociale og identitetsrelaterede udbytte, som ses i forbindelse med mange haveprojekter for børn og unge. Det overordnede reviewspørgsmål er:

Hvad kan havekonteksten pædagogisk og læringsmæssigt tilbyde i forhold til sociale kompetencer og identitetsdannelse?

Reviewet er baseret på litteratursøgning i databaserne British education Index, ERIC, Proquest, Proquest Documents, PsycARTICLES, PsycInfo, Sage Knowledge, Sociological abstracts og google scholar, mens et enkelt studie er fundet gennem forskere på Århus Universitet. Der blev læst abstracts for 120 tekster, hvoraf 36 gik videre til fuldtekstlæsning, mens 18 studier blev inddraget i reviewet.

Gennemgangen af de inddragede tekster er struktureret tematisk i temaerne:

- ▶ Udsatte grupper
- ▶ Fællesskab
- ▶ Forståelse for sundhed, natur og miljø
- ▶ Identitet
- ▶ Handlekompetence

På baggrund af gennemgangen konkluderer vi, at havekonteksten som ramme i skole- og/eller community-sammenhæng har noget særligt at tilbyde. Litteraturen viser, at både fællesskab og praktisk havearbejde med fælles formål styrker deltagerens sociale kompetencer og påvirker måden, hvorpå de opfatter sig selv i relation til andre og til naturen. Haverammen kan gennem sin karakter af fællesskab og fælles ansvar for dyrkning og pasning af levende organismer tilbyde en særlig kombination af pædagogiske faktorer af menneskelig og materiel karakter, som påvirker individuel identitetsdannelse og sociale kompetencer i positiv retning. Dette understreges af gennemgående fund omkring individers *styrkede tro på egne evner* som følge af deltagelse i skole- og communityhaver.

INTRODUKTION

Skolehaver kan være levende læringsrum, laboratorier eller eksperimentarier og har i forskellige tidsperioder haft opblomstringer i forskellige dele af verden (se f.eks. Wistoft et al. 2011 og Pudrup 2009). Oftest har formålet været, at skoleelever skulle opnå praktisk viden og erfaring forbundet med skolefag som for eksempel biologi og senere natur og teknik i den danske folkeskole (Wistoft et al., 2011), men forskellige tidsperioder har budt på forskellige argumenter for vigtigheden af haver som didaktisk arena i grundskolen. De danske skolehaver kan skrives tilbage til slutningen af 1800-tallet, hvor de blandt andet havde et forsynende formål. Børn fra fattige familier kunne få grøntsager med hjem. Intentionen var endvidere, at børnene gennem kærlighed til blomster og grøntsager kunne udvikle almen dannelse, gennem viden om havebrug kunne de lære at være selvforsynende, gennem samarbejdet i haverne kunne de få mulighed for at udvikle deres sociale kompetencer, gennem ejerskab og erfaringer med grønsagsdyrkning kunne de udvikle stolthed og ejerskab, der så videre kunne betinge, at de ville få interesse for at lave mad, spise mere varieret, mere frugt og grønt og dermed få forbedret deres sundhed.

Forskningen i skolehaver har for en stor del været fokuseret på havernes sundhedsfremmende og forebyggende potentialer f.eks. børns ernæring og madvaner (se f.eks. Blair 2009 og Lautenschlager og Smith 2007). En mindre del af forskningen har været didaktisk informeret (Wistoft 2013) og fokuseret på læringsudbytte i form af elevers opnåede og målbare viden (Rahm 2002). Som det skal vise sig på de følgende sider, er der dog andre vigtige effekter af, at børn lærer og arbejder i skolehaver i forskellige fællesskaber. Reviewet her vil give indblik i og overblik over den forskningslitteratur, som dokumenterer, hvordan havekonteksten kan have indflydelse på det sociale og identitetsrelaterede udbytte, som ses i forbindelse med mange haveprojekter for børn og unge.

REVIEWSPØRGSMÅL, BEGREBER OG DEFINITIONER

Målet med dette review er at skabe overblik over den eksisterende forskningslitteratur om skole- og communityhavers indflydelse på forhold omkring deltageres identitetsudvikling/-arbejde og deres sociale udbytte af havedeltagelsen. Det overordnede reviewspørgsmål er:

Hvad kan havekonteksten pædagogisk og læringsmæssigt tilbyde i forhold til sociale kompetencer og identitetsdannelse?

BEGREBER OG DEFINITIONER

Målgruppe

Forskningsspørgsmålets målgruppe var oprindeligt en bredt defineret målgruppe af børn og unge. Det viste sig dog under forskningslitteratursøgningen og den efterfølgende gennemgang af tekster, at der kun er ganske få undersøgelser, der dækker målgruppen småbørn, og at disse undersøgelseres fokus falder lidt udenfor det tematiske fokus for dette review. Til gengæld er der mere relevant forskningslitteratur,

der også dækker forskellige voksne målgrupper, og denne litteratur er derfor også inddraget her. Således er målgruppen i dette review større børn, unge og voksne.

Sociale kompetencer

Sociale kompetencer som begreb dækker i dette review over en persons forudsætninger og færdigheder i forbindelse med at kunne håndtere sociale situationer og skabe meningsfulde sociale kontakter til andre mennesker. Således favner begrebet også evnen til at kunne forholde sig til forskellige andre personer og grupper, have empati og i kraft af de sociale kompetencer at skabe meningsfuld tilknytning, involvering og selvværd (jf. Wistoft og Grabowski 2010 og Wistoft 2012).

Identitet

Antropolog Richard Jenkins (2008) forklarer identitet som proces – altså som noget mennesker gør snarere end har. Identifikationsprocesser foregår både i enkeltindivider, mellem mennesker og på institutionelt niveau. Det er klassifikationssystemer, vi mennesker bruger for os selv og andre, og som er forudsætningen for, at vi kan leve rutineliv og ved, hvem der er hvem, og hvad der er hvad (ibid.). Når identitet fremhæves som noget der påvirkes i nogle af de nedenfor beskrevne havestudier, skal det forstås på den måde, at den enkelte ændrer på disse klassifikationssystemer og identifikationsprocesser for sig selv og andre.

METODE

Dette review er en kortlægning af forskningslitteratur, der behandler erfaringer med identitet og fællesskab i forbindelse med skole- og communityhaver verden over. Der er foretaget en systematisk litteratursøgning i udvalgte databaser og herefter en systematisk selektion af litteratur i flere faser. Processen består af seks trin:

- I. Etablering af protokol (søgestrategi, reviewspørgsmål, søgeord, søgesteder, inklusions- og eksklusionskriterier)
- II. Screening (selektion, mapping (sortering), scoping (kvalitetstjek))
- III. Kvalitetsvurdering af studier med henblik på in- eller eksklusion af studier efter generelle forskningskriterier såsom teorigrundlag og tilfredsstillende metodebeskrivelser
- IV. Ekstrahering af de data, der inkluderes i studiet
- V. Syntese – i dette review er valgt en tematisk struktureret narrativ syntese, der opsummerer konklusionerne fra de inkluderede studier
- VI. Rapportskrivning

SCREENING: IN- OG EKSKLUSIONSKRITERIER

Inklusionskriterier

- ▶ Primære undersøgelser inden for de sidste 10-20 år
- ▶ Litteraturreviews om skolehaver, der bl.a. har fokus på sociale faktorer som identitet, fællesskab og sociale kompetencer
- ▶ Peer reviewed undersøgelser
- ▶ Publicerede konferencepapers
- ▶ Undersøgelser med fokus på identitet og fællesskab i forbindelse med dyrkning af jorden
- ▶ Undersøgelser, der omhandler børn og unge og/eller voksne i hele verden
- ▶ Undersøgelser på skandinaviske sprog eller engelsk

Eksklusionskriterier

- ▶ Undersøgelser med ensidigt fokus på effektudbytte forbundet med skolefag
- ▶ Undersøgelser med ensidigt fokus på effektudbytte forbundet med ernærings- og/eller sygdoms- og sundhedsindikatorer

Søgeord

- ▶ Gardening OR farming AND school OR education AND identity AND youth OR children AND learning

REVIEWETS GEOGRAFISKE OG SPROGLIGE UNIVERS

I reviewet indgår undersøgelser af skole- og communityhaver i USA, Canada, Kenya, Indien, Mozambique, Australien, Storbritannien og Danmark. Denne geografiske spredning er valgt, fordi forskellige former for haver forekommer i hele verden, og fordi litteraturen viser, at det at være sammen med andre om at dyrke jorden giver nogle af de samme resultater i og mellem mennesker uanset den kulturelle og geografiske kontekst.

Søgning: databaser, søgeprofiler, antal hits

Database	Antal hits	Abstract	Fuldttekst	Inkluderet
Australian Education Index	7	7	2	2
ERIC	8	4	0	0
Proquest	524	23	9	4
Proquest Documents	323	34	5 (2 gentagelser)	4
Sociological Abstracts	5	3	0 (2 gentagelser)	0
PsycInfo	6	3	0 (2 gentagelser)	0
British Education Index	0	0	0	0
Sage Knowledge	0	0	0	0
PsycARTICLES	66	0	0	0
Google Scholar (17022014)	Ca. 16.100 (ud af de første 420)	(53)	19 (7 gentagelser)	7 (2 gentagelser)
Fra forskere på IUP, Århus Universitet				1

Som det fremgår af ovenstående skema blev 120 (+7 gengangere) titler udvalgt til abstractlæsning, og af disse blev 36 tekster udvalgt til fuldttekstlæsning. Af disse 36 blev 18 tekster frasorteret, hvorved 18 tilbageværende tekster indgår i reviewet. En enkelt tekst er en rapport, som ikke fremkom gennem søgningen, men var tilgængelig fra forskere på Institut for Uddannelse og Pædagogik, Århus Universitet.

KORT PRÆSENTATION AF LITTERATUREN

Reviewet bygger på 14 peer reviewed artikler, et kapitel fra en bog, to projektrapporter og en ph.d.-afhandling. Den største del af studierne udgøres af amerikanske studier med ti tekster (Blair 2009, Grugel 2009, Hoffman et al. 2007, Hoffman et al. 2004, Lautenschlager og Smith 2007, Pudrup 2008, Rahm 2002, Shinew et al. 2004, Walter 2012 og White 2011). To studier er fra canadiske kontekster (Baker 2004 og Mayer-Smith et al. 2007), et fra Australien (Block et al. 2011), et fra Storbritannien (Dillon et al. 2005), et fra Mozambique (Djeddah et al. 2005), et komparativt studie omhandler engelske, kenyanske og indiske skolehavere (Bowker og Tearle 2007), et fra Danmark (Wistoft et al. 2011) og endelig er et studie et geografisk tværgående litteratur review (Bell og Dymont 2008).

De 18 undersøgelser er meget forskellige, men er medtaget fordi de omhandler skole- og/eller communityhavere og også har fokus på identitet og sociale kompetencer. Det oprindelige fokus var med store skolebørn som deltagere, men det viste sig, at et bredt deltagerkriterium, hvad alder angik inkluderede fem meget relevante artikler med voksne deltagere (Baker 2004, Hoffman et al. 2007, Hoffman et al. 2004, Walter 2012 og White 2011). Det er vores opfattelse, at den viden, disse studier frembringer, kan være ligeså relevant for en yngre målgruppe.

Vi vil i det følgende præsentere hvert enkelt studie ganske kort, inden vi laver en tematiseret gennemgang af resultaterne af de inddragede undersøgelser.

LITTERATURREVIEWS

Bell og Dymont (2008) undersøger forholdet mellem grønne skolemiljøer og sundhedsfremme fra et holistisk perspektiv på sundhed. De gennemgår således forskningslitteratur, der siger noget om grønne skolemiljøer i forhold til fysisk sundhed, social sundhed, mental sundhed og åndelig sundhed.

Blair (2009) har lavet en gennemgang af amerikansk forskningslitteratur, der evaluerer børn og skolehaver. Her ser hun på potentielle effekter og udkommer af skolehaver, lærerevalueringer, haver som læringsværktøjer og metodiske problemstillinger forbundet med skolehaver. Blair inddrager både kvalitativt og kvantitativt baserede undersøgelser.

CASE- OG INTERVENTIONSSTUDIER

Gennem tre case-studier af communityhaver i Toronto viser Baker (2005), hvordan disse som mange andre lignende haver i byen er sites, hvor stedbaseret politik forbindes community food-security-bevægelsen. Haverne afspejler byens skiftende kulturelle landskab og repræsenterer hverdagsaktiviteter med mange forskellige betydninger for de involverede gartnere.

Block et al. (2011) undersøger et struktureret køkkenhaveprogram på udvalgte australske skoler i forhold til programmets indflydelse og effekt på læringsmiljø og sociale forhold på skolerne. Undersøgelsen bygger på både kvalitative og kvantitative data.

I forbindelse med et tværkontinentalt forskningsprojekt undersøger Bowker og Tearle (2007) skolehaver som læringsmiljøer på skoler i Indien, Kenya og Storbritannien. De fokuserer både på proces og produkt i forbindelse med skolehaverne og på børnenes viden om planter, dyrkningsteknikker og miljøforhold såvel som på børnenes forskellige andre udkommer og forståelser af skolehaverne i de forskellige nationale og kulturelle kontekster.

Djeddah et al. (2005) har i forbindelse med FN-projekter og fokus på udfordringer og svar på AIDS, fattigdom og sult skrevet om et projekt i Mozambique. Projektet havde fokus på at lære børn og unge om landbrug og livsduelighed i en kontekst, hvor mange børn og unge pga. AIDS og fattigdom er mere eller mindre overladt til at klare sig selv. Kapitlet beskriver programmet Junior Farmer Field and Life Schools og udfordringer ved det samt kommer med anbefalinger til at forbedre det fremover.

Hoffman et al. (2007) undersøger effekten af deltagelse i et haveprogram knyttet til et amerikansk college i forhold til deltagernes etnocentrisme og selvværd. Undersøgelsen er en spørgeskemaundersøgelse, der sammenligner deltagere og ikke-deltageres besvarelser. Alle respondenterne er psykologistuderende ved det samme college.

I en kvalitativ undersøgelse om et amerikansk college-haveprograms effekt udforsker Hoffman et al. (2004) ændringer i deltagernes selvværd og selvurderinger generelt og i forhold til akademiske præstationer, der ikke er relateret til haveprogrammet.

Lautenschlager og Smith (2007) undersøger gennem fokusgruppeinterviews unge storbyboeres forhold til sund mad og fremmed mad og deres påskønnelse af andre individer. Svarene fra unge involveret i communityhaver sammenlignes med svarene fra unge, der ikke er involveret i communityhaver.

Mayer-Smith et al. (2007) undersøger et canadisk haveprojekt, hvor skolebørn og ældre frivillige gartnere og landmænd sættes sammen i teams, der arbejder i projektets have. De deltagene børn udvikler både ny viden om forskellige naturvidenskabelige fænomener og processer i haven, men de ændrer også deres personlige forhold til og syn på natur og miljø og deres egen forbundethed med disse.

Ved at se på to amerikanske cases, et fængselshaveprojekt og et skolehaveprojekt, undersøger Pudrup (2007), hvordan organiserede haveprojekter bruges til kultivering af såvel afgrøder som medborgere. I begge cases er haven og dyrkningen af afgrøderne en kontekst, hvor deltagerne også lærer og formes til at kunne deltage i det omgivende samfund på måder, som er bredt accepteret.

I forbindelse med et amerikansk storbyhaveprojekt for unge undersøger Rahm (2002), hvordan haven som praksisfællesskab mellem professionelle gartnere og de unge deltagere tilbyder forskellige læringsmuligheder og -rammer, som også bliver modtaget og udnyttet på forskellige måder alt efter de enkelte involverede i en given læringssituation.

Shinew (2004) undersøger, hvordan hvide og sorte communitygartnere i en amerikansk storbykontekst opfatter communityhaver som steder, hvor raceforskelle og -skepsis overvindes eller ikke. Herudover fokuserer Shinew på race og forholdet til forståelser af, motivation for og fordele ved communityhaver.

Walter (2012) ser på, hvordan to forskellige voksenpædagogiske madbevægelser kommunikerer, og på hvordan begge organisationer bruger haver og dyrkning af mad som politisk aktivitet og redskaber for empowerment. Den ene organisation er en storbyhave, der i lille skala arbejder med kapitalisme, faglig træning og antiracistisk uddannelse. Den anden organisation arbejder for de-kolonisering af fødevarer systemer gennem fokus på Oneidanationens traditionelle fødevarer og dertil knyttede kulturelle traditioner og forestillinger.

White (2011) skriver om en organisation, hvor sorte kvinder i forbindelse med en storbyhave og arbejde for retfærdighed knyttet til mad og fødevarer systemer lærer og underviser i politisk aktivisme og empowerment.

PROJEKTAPPORTER

Dillon et al. (2005) har skrevet en større statsstøttet rapport, som samler op på forskellige udeklasserumsprojekter. Rapporten er den endelige rapport i et aktionsforskningsprojekt om skolebørns læring og engagement i udeliv i en landlig kontekst i Storbritannien.

Wistoft et al. (2011) har evalueret et dansk skolehaveprogram placeret på en økologisk gård hvor en kommunes skoler tager hen og dyrker grøntsager, laver mad og går på oplevelse i naturen guidet af gartner, landmand, kok og naturvejleder.

PH.D.-AFHANDLING

I sin ph.d.-afhandling undersøger Grugel (2009), hvordan en communityhave for børn i en amerikansk kontekst er et ideologisk miljø, som forbinder individer og deres lokalsamfund og mennesker med natur for at fremme følelser af tilhør, sociale forbindelser og identifikation med miljøet. Undersøgelsen er således en udforskning af, hvordan communityhaven former et individs økologiske identitet.

TEMATISK GENNEMGANG

Den følgende gennemgang af de inddragede tekster vil for nemheds skyld blive struktureret efter temaerne:

- ▶ Udsatte grupper
- ▶ Fællesskab
- ▶ Forståelse for sundhed, natur og miljø
- ▶ Identitet
- ▶ Handlekompetence

Flere af temaerne er overlappende, og de hænger sammen på kryds og tværs. Nogle af de inddragne tekster omhandler flere eller alle fem temaer, mens andre fortrinsvis berører et enkelt tema. I den følgende gennemgang vil de fleste af teksterne derfor blive behandlet i flere temaer. Tekstfordelingen på de fem temaer fordeler sig således: Af de 18 udvalgte tekster behandler syv tekster 'udsatte grupper', 12 tekster 'fællesskab', 11 tekster 'forståelse for sundhed, natur og miljø', syv tekster 'identitet' og seks tekster 'handlekompetence'.

UDSATTE GRUPPER

Syv ud af de 18 inddragede tekster omhandler studier af projekter/haver, som helt eller delvist henvender sig til udsatte grupper. Det drejer sig om forældreløse og andre sårbare børn i Mozambique (Djeddah et al. 2006), unge, som er i risiko for at droppe ud af skolen og kun har adgang til få fritidsaktiviteter i USA (Rahm 2002), fattige afroamerikanere i Milwaukee (Walter 2012), Oneidaindianere, som arbejder

for en de-kolonisering af oprindelige fødevarer-systemer i det rurale Wisconsin (ibid.), fængselsfanger i Californien (Pudrup 2008), urbane afroamerikanske kvinder i Detroit (White 2011), immigranter i Toronto (Baker 2004) og mere generelt børn i lavindkomstlande: Indien og Kenya (Bowker og Tearle 2007).

FÆLLESSKAB

12 af de inddragede artikler beskriver, hvordan havebrugsaktiviteter påvirker individuelle deltageres sociale kompetencer og fællesskaber generelt. Det går igen i flere af teksterne, at de delte praksiserfaringer og det fælles projekt med at så, plante, passe og høste afgrøder leder til etablering og styrkelse af fællesskab blandt de involverede (Baker 2004, Bell og Dymont 2008, Bowker og Tearle 2007, Dillon et al. 2005, Grugel 2009, Hoffman et al. 2007, Lautenschlager og Smith 2006, Pudrup 2008, Rahm 2002, Shinew et al. 2004, Walter 2012 og White 2011). Disse 12 studier fremhæver, at haverne som fællesprojekt bidrager til, at deltagere ser på andre og på sig selv i relation til andre på nye måder. Som ramme kan haven udgøre det fælles tredje mellem forskellige parter, som i nogle tilfælde ellers aldrig ville have mødt eller involveret sig i hinanden. Det fælles mål med at dyrke afgrøder gør, at alle har medansvar i forhold til at få succes. Desuden lægger mange af projekterne vægt på også at tilberede og spise afgrøderne i fællesskab, hvilket yderligere styrker den sociale dimension af haveprogrammerne. Således tilbyder haverne andre rammer for socialt samvær end mange andre af de kontekster, som deltagerne på tværs af de forskellige studier ellers færdes i.

FORSTÅELSE FOR SUNDHED, NATUR OG MILJØ

I 11 af de inddragede tekster bliver temaet forståelse for sundhed, natur og miljø behandlet på forskellig vis. I nogle studier, bliver der evalueret og/eller målt på deltageres viden om og forståelse for et eller flere af de tre områder i forbindelse med deltagelse i et haveprojekt (Blair 2009, Block et al. 2011, Bowker og Tearle 2007, Dillon et al. 2005, Lautenschlager og Smith 2007, Mayer-Smith et al. 2007 and Rahm 2002). I nogle af studierne er der fokus på haven og det praktiske havearbejdsfællesskab som læringsmiljø for de tre områder (Blair 2009, Block et al. 2011, Djeddah et al. 2005, Grugel 2009, Mayer-Smith et al. 2007, Walter 2012 og White 2011). I studierne foretaget af Walter (2012) og White (2011) er hovedfokus dog på haven som læringsrum for politisk aktivisme gennem dyrkning af fødevarer, mens læring om natur, miljø og sundhed er til stede, men mere implicit som vigtige og positive sideeffekter af det aktivistiske arbejde. Flere af studierne viser, hvordan nogle deltagere i forskellige haveprojekter beskriver en forståelse af naturen, der involverer en oplevelse af mere åndelig eller eksistentiel karakter end blot viden om natur, miljø og sundhed. Deltagere oplever f.eks. på en anden måde end tidligere at være forbundet med naturen og således være en del af noget større end sig selv (Grugel 2009, Mayer-Smith et al. 2007 og Walter 2012).

I et komparativt studie af skolehaver i England, Kenya og Indien viser Bowker og Tearle (2007), hvordan skoleelever i de tre lande udviste forskellig viden og forståelse for miljø, natur og havebrug, og at skolehaverne havde forskellige betydninger for eleverne i de tre lande, men at stort set alle elever havde en positiv oplevelse af deres deltagelse i skolehaver. I England opfattede børnene generelt haverne som

steder for leg, nydelse og morskab, mens de engelske og kenyanske deltagere var fælles om at opfatte skolehaver som steder for læring, fællesskab, sikkerhed og fred. I England fokuserede eleverne meget på havedesign og blomster, mens der i Indien og Kenya i højere grad også var fokus på frugt og grøntsager. De kenyanske elever underviste lokale landmænd i nye dyrkningsmetoder, og både i Indien og Kenya udviste eleverne stor forståelse for sammenhængen mellem havebrug og vejrfænomener, mens de engelske elever havde større huller i deres viden om større sammenhænge og økologiske processer.

IDENTITET

Mange af de inddragede tekster i dette review berører identitet i mere eller mindre udtalt forstand. Flere af de strukturerende temaer i reviewet er relateret til identitet idet både handlekompetence, fællesskab og forståelse for sundhed, natur og miljø kan hænge sammen med personlig og social identitet. Syv af de inddragede tekster behandler dog identitet mere eksplicit end resten.

I studiet af *Growing Power* for fattige unge afroamerikanere og *Tsyunhekw*[^], som vil de-kolonisere traditionelle Oneida-fødevarsystemer viser Walter (2012), hvordan begge programmer er med til at etablere kulturelle identiteter for deres målgrupper. Dette foregår gennem arbejdet med afgrøderne fra jord til bord, og aktiviteter som f.eks. fester med mad for de respektive lokalsamfund er vigtige pædagogiske og identitetsskabende metoder. Begge programmer forsøger at vise tilbage til traditionelle afgrøder både i dyrkning, tilberedning og kulturel behandling knyttet til hver enkelt respektive afgrøde og dens særlige rolle hos Oneida Nationen eller blandt afroamerikanere. Projektet er således for begge programmer særligt at opbygge positive identiteter omkring de to racialiserede målgrupper (ibid.).

I campus-haveprojektet for psykologistuderende viste det sig, at deltagere i haveprojektet rapporterede et ændret syn på sig selv og en styrket følelse af at kunne klare forskelligartede opgaver i haven såvel som i klasseværelset (Hoffman et al. 2004). Disse ændringer i deltagernes tro på sig selv og egne evner peger således på en justering af deres identiteter, fordi de pludselig fik nye opfattelser af sig selv og dermed også nye forventninger (ibid.). Herudover havde deltagerne en anden følelse af ansvar overfor campus og college, som i højere grad end tidligere blev integreret i deres personlige identitet (Hoffman et al. 2007).

I studiet af kvindelige afroamerikanske storbyfarmere afspejler kvindernes praksis og ideer om havearbejdet og dets muligheder for den enkelte et arbejde og et formål, der også berører kvindernes identitet (White 2011). Haverne er steder, hvor den enkelte kan gøre noget for at påvirke sin egen situation nu og her i forhold til fødevarertilgængelighed, men det er også steder, der beskrives som helende i forhold til de sår, som afroamerikanske kvinder er blevet påført igennem historien. Desuden er haveengagementet en politisk og aktivistisk manifestation for de deltagende kvinder (ibid.).

Pudrup (2008:1228, 1232) beskriver havearbejde som det praktiske spor for individuel, social og rumslig transformation og communityhaver som steder for modstand og selv-forbedring. Således er både haverne og arbejdet i dem forbundet med individers identitet. I haverne skal deltagere udvikle sig til kritisk aktive bor-

gere og måske også bedre borgere. Uanset om målet er forbedring eller modstand mod dominerende fødevarer-systemer viser forskeren at, at både fængselshaver og skolehaver altså analytisk set kan betragtes som steder, hvor både afgrøder og bestemte typer borgere dyrkes (ibid.).

I et canadisk haveprogram, hvor grundskoleelever og deres lærere lærer om miljø og havebrug, bliver børn sat sammen med ældre frivillige gartnere og landmænd i par, der i en længere periode skal arbejde sammen i en storbyhave. Mayer-Smith et al. (2007) har i en undersøgelse af projektet vist, hvordan konceptet påvirker de medvirkende børns identitet forbundet med programmet. Det viser sig, at børnene får et anderledes syn på sig selv i relation til natur og miljø, fordi de pludselig begynder at identificere sig rent kropsligt med miljøet. Herudover begynder nogle af de deltagende børn gennem spejling i de frivillige ældre deltagere og det fælles arbejde med afgrøderne at identificere sig som gartnere og landmænd (ibid.).

I en ph.d.-afhandling om, hvad der sker med børn, som deltager i en community-have sammen med voksne fra forskellige generationer, skriver Grugel (2009) bl.a. om, hvordan børnenes identitet påvirkes. Gennem deltagelse i arbejdet i communityhaven skabes børnenes identitet efterhånden som gartnere i spændingsfeltet mellem haven som sted, deres personlige selv og de kulturelle rammer, som praksis i haven tilbyder. Afhandlingen har fokus på læring i praksisfællesskaber i naturlige omgivelser uden for klasseværelset, og på hvordan børnenes opfattelser af sig selv i relation til andre og naturen udvikler sig i deres møde med den nye stedlige og kulturelle kontekst, som communityhaven udgør (ibid.).

HANDLEKOMPETENCE

Handlekompetence bliver behandlet eller fremhævet som en effekt af havebrug i seks af de inddragede tekster. Begrebet handlekompetence forklares af Schnack (1993:7) som to elementer; *handlinger*, der forstås som intentionelle og forklares ved henvisning til motiver og grunde på den ene side og *kompetence*, som handler om at kunne og ville være kvalificeret deltager på den anden side. Dermed er det ikke haveprojekternes opgave at ændre deltagernes adfærd, men derimod at ændre handlingsperspektivet (jf. ibid.). Ingen af teksterne bruger begrebet handlekompetence, og derfor er det vores fortolkning, at handlekompetence er et udkomme i disse studier. I et studie fra USA målte forskere på 38 psykologistuderendes tro på egne evner og selvværd efter frivilligt arbejde en time om ugen i en community college-have i 16 uger. Disse resultater blev sammenlignet med lignende måleresultater fra studerende, der ikke havde deltaget i havearbejdet (Hoffman et al. 2004). Forskerne fandt, at de havearbejdende studerende oplevede en styrket tro på egne evner og rapporterede, at de følte sig bedre rustet til at løse og færdiggøre opgaver – også i klasseværelset. Hoffman et al. foreslår, at en forklaring kan være, at små succesoplevelser med dyrkning i haven transformerer til øget selvværd og tro på, at den enkelte også kan have succes med andre beskæftigelser. Dette støtter en hypotese om, at der er en forbindelse mellem havebrug og positiv indflydelse på selvværd, forbedrede forhold til andre studerende og heraf følgende forbedring i akademiske præstationer (ibid.).

I Detroit har afroamerikanske kvindelige aktivister fundet ud af, at storbyhaver og deres dyrkning kan være en måde at opnå handlekompetence. Gennem dyrk-

ning af jord i storbyen til fødevarerformål etablerer de forbindelse til deres kulturelle rødder og generobrer personlig magt fri for forbrug og marketing i forhold til fødevarer tilgængelighed i byen. Gennem deres havebrug og fødevarerproduktion demonstrerer kvinderne, at de kan gøre noget ved deres situation, de kan stå fast, og de kan skabe fællesskaber. Udover at styrke sig selv og hinanden i kampen for fødevarerretfærdighed, kan dyrkning af fødevarer i byen også udgøre en ramme for at lære andre om politiske aktivisme og kamp for retfærdighed (White 2011).

I en analyse af subjektiviteter produceret i en fængselshave og en skolehave i San Fransisco har Pudrup (2008) set på, hvad der 'dyrkes' i haverne udover mad. Begge haver positionerer sig som oppositionsprojekter, der sætter sig i mod store firmaers kontrol med fødevarerproduktion og den racisme og økonomiske marginalisering, som er væsentlige årsager til den socio-økonomiske sammensætning af fanger i USA's fængsler. Havernes organiserende principper har ambitioner om at gøre bestemte slags (med)borger-subjekter ud af de individuelle deltagere. Pudrup mener dog, at den virkelige transformation af deltagerne til politisk og miljøbevidste forbrugere sker i køkkenet, når deltagerne tilbereder den mad, de selv har været med til at producere i haverne (ibid.).

I et studie af to forskellige amerikanske projekter centreret om dyrkning af fødevarer har Walter (2012) fundet, at der er uddannelsesmæssige alternativer til dominerende fødevarerproduktionssystem i USA. Walter har undersøgt den urbane farm Growing Power, der arbejder for lokal fødevarerproduktion, social og økologisk retfærdighed og antiracistisk uddannelse, og det rurale Tsyunhekw[^], der er Oneidanationens integrerede lokalsamfunds fødevarerproduktionssystem, der fokuserer på kulturel de-kolonisering gennem dyrkning og spising af traditionelle oneidafødevarer. I begge projekter er der mulighed for, at deltagere opnår handlekompetence igennem undervisning i kritiske sociale retfærdighedsalternativer til hvide middelklassepraksisser og -normer for fødevarerforbrug og -produktion (Walter 2012).

I et haveprojekt for udsatte unge i en amerikansk storby kommer unge deltagere i deres fritid og lærer at dyrke haven i små teams sammen med voksne gartnere (Rahm 2002). De høstede grøntsager bliver solgt til lokale markeder og næringsdri- vende eller bliver tilberedt i havens café, som besøges af lokale. Gennem deltagelse i de forskellige aktiviteter, får de unge udover viden om havebrug og forretninger mulighed for nye roller i lokalsamfundet. Herudover får de gennem mange succesoplevelser med hinanden, med gartnerne og med de forretningsfolk og café- kunder, de møder, oplevelser af at lære en masse nye og anvendelige færdigheder og af at mærke, at de kan gøre en forskel i deres eget liv (ibid.).

I et FN-funderet projekt for forældreløse og børn, som er sårbare som følge af HIV/AIDS i Mozambique, er der fokus på landbrug og livsduelighed (Djeddah et al. 2006). De deltagende børn uddannes i at analysere livsbetingelser og sociale problemer og diskutere resultater med jævnaldrende. Denne metode er god i kontekster, hvor børn ikke har bred adgang til informationer og faciliteter, fordi facilitering og organisering af leg, refleksion og diskussion giver dem mulighed for at kapitalisere på lokale ressourcer og løse deres problemer, hvilket udvikler handlekompetence og øget selvværd blandt børnene (ibid.).

DISKUSSION

En hurtig søgning på ord som 'gardening' og 'school' viser med al tydelighed, at der er en del litteratur med fokus på skole- og communityhaver, og at denne lit- teratur omhandler haveprojekter spredt udover det meste af verden. Ved nærmere gennemgang viser det sig dog, at meget af den litteratur, der findes, fokuserer på effektudbytte i forhold til målbar viden relateret til sundhed, ernæring, naturfag og læseplaner. Litteraturudvalget i vores review viser, at der er en overvægt af lit- teratur om amerikanske forhold, men at selv med det anderledes fokus på identitet og sociale kompetencer, som udvalget her har, er der også litteratur omhandlende andre geografiske og kulturelle kontekster end den amerikanske.

Når skole- og communityhaver er så udbredte og undersøgte, som det er tilfældet, og som søgeresultaterne viser, kan det være fordi de har potentiale enten som pæ- dagogiske programmer eller som lærings- eller madaktivismearenaer. Men hvad er det så, havekonteksten kan tilbyde i forhold til individers identitetsdannelse og udvikling af sociale kompetencer?

Fire af de strukturerende temaer i reviewet kan give os en pejling i retning af svaret på dette spørgsmål. Fællesskab, identitet, handlekompetence og forståelse for sundhed, natur og miljø er alle temaer, der hos individet er forbundet med hinanden, og som smelter sammen og giver mening i forhold til hinanden i en havekontekst, hvor individet arbejder sammen med andre individer i et prakti- sfællesskab, hvor natur og miljø både påvirker og påvirkes af det menneskelige praktiske arbejde.

Det, at alle haverne beror på fællesskaber, dvs. samarbejde mellem individer og grupper af mennesker – ofte i forskellige aldre – gør, at hver enkelt deltager får et ansvar i forhold til nogle fælles mål gennem dyrkning af afgrøder. Samtidig arbejdes der med levende organismer, hvis vækst og udbytte kun kan styres men-

neskeligt til en vis grænse. Samtidig er dyrkningssæson og -cyklus for de fleste afgrøder så kort, at deltagere forholdsvis hurtigt kan begynde at se udviklingen af hver enkelt lille frø, plante og ikke mindst resultatet af deres fælles anstrengelser med afgrøderne og evt. også med mad. Denne proces kan give mange små succesoplevelser over en dyrkningssæson, hvilket øger motivationen for at fortsætte arbejdet og engagementet i fællesskabet. Succeser med proces og produkt i forhold til selve dyrkningen af afgrøder kan være fokus i sig selv, men vil ofte afføde en yderligere interesse og hermed også forståelse for de mere tekniske biologiske processer og forhold, der giver havebruget succes. Hermed øges den målbare viden om natur og miljøprocesser, men arbejdets praktiske natur gør, at den nye viden også – eller hos nogle deltagere primært – indlejres kropsligt hos deltagerne.

Såvel oplevelser og handlinger som kropslig indlejring af viden er med til at styrke, at nye færdigheder og forståelser internaliseres og indarbejdes i den enkeltes syn på større sammenhænge, der både inkluderer individet selv, andre individer og naturfænomener og biologiske processer. Oplevelsen af at kunne påvirke sådanne processer positivt og negativt medfører en forståelse af, at man som individ både er en vigtig del af et menneskeligt fællesskab, men også af en miljømæssig sammenhæng. Denne oplevelse medfører for mange havedeltagere fornemmelser og forståelser af også selv og/eller især i fællesskab med andre at kunne påvirke andre faktorer, som måske ellers kan forekomme at være langt uden for individets påvirkningsrækkevidde.

Oplevelser af erhvervelse af nye færdigheder, af indgåelse i succesfulde fællesskaber med skabelse, pleje og udvikling af levende organismer og af egen mulighed for at påvirke noget større end en selv i processer med fortløbende synlige resultater har indflydelse på individers generelle identitetsudvikling og udvikling af handlingskompetence. Dette er nok en af grundene til, at communityhaver bliver brugt til indlysende formål, som at undervise i biologiske processer og produktion af fødevarer, men også som arenaer for udvikling af politisk aktivisme. Det er derfor ikke en overraskelse at udbredelsen af communityhaver i storbyer er meget stor og har været det i flere tidsperioder i et land som USA, hvor den socialøkonomiske ulighed er stor, og hvor adgang til mad af god kulinarisk kvalitet, der ikke er kontrolleret af store kapitalistiske virksomheder er begrænset for mange mennesker. Oplevelser af egen kontrol med og frembringelse af noget så livsvigtigt som madvarer kan anspore mennesker til også at tage kontrol med andre forhold i livet hos den enkelte og i fællesskab med andre. Pudrup påpeger dog i sin historiske gennemgang, at bevægelser som have- og madfællesskaber kan have den sideeffekt, at politikere fralægger sig ansvaret for at sørge for mere lighed i forhold til fødevarer og -tilgængelighed, hvilket måske sjældent er en fordel for de grupper af borgere, der har mest brug for mere lighed (Pudrup 2008).

Et par af de inddragede studier har undersøgt (Block et al. 2011 og Shiner et al. 2004), hvordan havedeltageres syn på andre mennesker og på fællesskab blev påvirket af deres deltagelse i haveprojekter. Disse undersøgelser giver ikke entydige svar på en positiv eller negativ effekt, men afhængigt af konteksten, kan deltagelse i havefællesskaber måske have en positiv virkning i forhold til positive interpersonelle relationer og nedbrydelse af barrierer imellem forskellige grupper af mennesker. Således bliver entydige positive evalueringer fra kvalitative undersøgelser ikke bakket op af statistisk signifikante sammenhænge fra kvan-

titative undersøgelser (Block et al. 2011), og selvom communityhaver med blandede deltagergrupper anses for at kunne bringe folk sammen på tværs af race og socioøkonomisk status, har deltagere stadig begrænset tillid til mennesker, der opfattes som anderledes end dem selv (Shinew et al. 2004).

Et studie (Block et al. 2011) har benyttet både kvalitative og kvantitative metoder i undersøgelsen af havekonteksters virkning i relation til sociale forhold. Heller ikke her er svarene entydige, og de kvantitative data understøtter ikke de kvalitative data. Det kan der være flere forskellige årsager til. For det første kan det dreje sig om, at de informanter, der deltager i de kvalitative undersøgelser er udvalgt på baggrund af et allerede demonstreret engagement, hvilket afspejles i positive og engagerede svar og fortællinger. De kvantitative undersøgelser inddrager en bredere skare af mennesker, som måske ikke entydigt har interesseret sig for og har blik for de samme forhold omkring skole- og communityhaver. Nogle respondenter kan også komme fra kontekster, hvor skolehaver og tilknyttede madlavningsaktiviteter har været indført inden deltagelse i en undersøgelse, hvilket vil give neutralt eller negativt udslag i forhold til en effekt- og forandringsmåling, fordi en evt. opnået effekt er blevet opnået på et tidligere tidspunkt (ibid.). Det er dog interessant, at alle kvalitative undersøgelser peger i retning af, at havekonteksten som fællesskabsramme, som læringsramme og som identitetsudviklende ramme kan noget særligt. Det betyder nemlig, at selvom det ikke altid kan måles eller undersøges og understøttes kvantitativt, så er den subjektivt udfoldede *oplevelse* af deltagelse i havekonteksten positiv i forhold til parametre som identitet, sociale kompetencer og handlekompetence.

KONKLUSION

I starten af reviewet spurgte vi:

“Hvad kan havekonteksten pædagogisk og læringsmæssigt tilbyde i forhold til sociale kompetencer og identitetsdannelse?”

Det fremgår af forskningslitteraturen og diskussionen på de foregående sider, at havekonteksten som ramme i skole- og/eller community-sammenhæng har noget særligt at tilbyde. Først og fremmest foregår der oplevelses- og handlingsorienteret læring i fællesskaber i de aktuelle haver. Gennem praktisk arbejde sammen med andre i en længere periode kan deltagerne åbenlyst lære noget om de biologiske processer, der foregår i den kultiverede have, men som også kan genfindes i den ukultiverede natur. Den egentlige dyrkningsproces strækker sig over en tidsperiode svarende til en dyrkningssæson, og som sådan kan deltagere opleve hele processen – både når det går godt og galt. De levende og voksende planter plejes i fællesskaber, og deltagerne deler ansvaret for frembringelsen af afgrøder.

Litteraturen viser, at både fællesskab og praktisk havearbejde med fælles formål styrker deltageres sociale kompetencer og påvirker måden, hvorpå de opfatter sig selv i relation til andre. Deltagelse i havearbejdet er med til at nedbryde barrierer og fordomme i relationerne mellem mennesker, der samarbejder i haverne. Der er dog ikke entydige tegn på, at dette strækker sig udover den lokale havekontekst eller udover de konkrete samarbejdsfællesskaber inden for haven. Herudover peger

nogle studier i retning af ændringer i havedeltageres opfattelse af sammenhænge og forbundethed mellem mennesker. Studierne viser også, at havearbejdet har betydning for den enkeltes og grupperes forhold til noget større som for eksempel naturen og økologiske processer. Dette udmøntes for eksempel i ansvarlighed og omsorg for hinanden og for den jord, vi lever på. Det er ikke kun et spørgsmål om at udnytte naturens ressourcer, men også om at tage vare på ressourcerne på en bæredygtig måde.

Vi kan altså konkludere, at haverammen gennem sin karakter af fællesskab og fælles ansvar for dyrkning og pasning af levende organismer kan tilbyde en særlig kombination af pædagogiske faktorer af menneskelig og materiel karakter, som påvirker individuel identitetsdannelse og sociale kompetencer i positiv retning. Dette understreges af de gennemgående fund omkring individers *styrkede tro på egne evner* som følge af deltagelse i skole- og communityhaver. Denne erfaring kan deltagere bruge i sammenhænge uden for haverne i såvel individuelle som gruppesammenhænge, og dermed rækker virkningen af deltagelsen for mange langt udover den tids- og stedbaserede kontekst som en dyrknings sæson i haven udgør.

SKEMATISK OVERSIGT OVER INDDRAGEDE STUDIER

Baker, Lauren E. (2004)

'Tending cultural landscapes and food citizenship in Toronto's community garden' In: *Geographical Review*, Vol. 94, No. 3, pp. 305-325

Metode	Gennem interviews med nøgleinformanter, kortlægning af haver og gartneres egen dokumentation af dyrkning og høst beskrives tre communityhaver i Toronto som en del af et større forskningsprojekt.
Indhold og resultater	De tre haver er tre ud af rigtig mange communityhaver i byen. De er ligesom byen karakteriseret ved at afspejle stor kulturel diversitet i både brugere, dyrkningsmetoder og afgrøder. I haverne lærer gartnerne af hinanden. Ved at dyrke egne afgrøder i byen bliver de en del af en stor bevægelse, der handler om det, der i artiklen benævnes mad-medborgerskab.
Kommentarer	Artiklen inddrages, fordi den viser, hvordan særligt folk fra udsatte grupper bliver en del af bevægelsen samtidig med, at de får mulighed for at bygge fællesskaber op i lokalområder og lærer og videregiver nye færdigheder og viden om havebrug og andre ting.

Bell, Anne C. and Janet E. Dymont (2008)

'Grounds for health: the intersection of green school grounds and health-promoting schools' In: *Environmental Education Research*, Vol. 14, No. 1, pp 77-90

Metode	Et litteratur review indelt efter sundhedstemaer: fysisk, social, mental, spiritual sundhed. Ingen gennemgang af søgemetode, søgeord osv.
Indhold og resultater	Litteraturen og forskningen omkring grønne skoleområder inden for de sidste ca. 20-25 år peger i retning af, at grønne skoleområder har positive effekter inden for alle de fire sundhedsdimensioner fysisk, social, mental og spirituel sundhed.
Kommentarer	Artiklen er inddraget, fordi den giver et godt overblik over en stor mængde litteratur og flere steder specificerer, hvordan havebrug har særlige fordele og potentialer for den enkelte elev og for fællesskabet mellem skole, elev, elever, lærere, lokalsamfund og forældre.

Blair, Dorothy (2009)

'The child in the garden: and evaluative review of the benefits of school gardening' In: *The Journal of environmental Education*, Vol. 40, No. 2, pp. 15-38

Metode	Et litteratur review struktureret efter forskellige rationale for skolehaver: Udbrede børns erfaring med økosystemer, stedbaseret læring om natur-kultur-kontinuum, madsystemers økologi, børns erfaringer med natur og havebrug præger deres senere attituder overfor miljøspørgsmål, bredere effekt end eksperimentel uddannelse, måling af generelt læringsudbytte, kvalitative vurderinger af læringsudbytte, kvalitative studier af effekter, skoleledere og læreres vurderinger af effekter
Indhold og resultater	Der er bred enighed om, at skolehaver forbedrer elevers skoleadfærd og test scores, men ikke alle studier er lige troværdige, fordi skolehaver bliver undersøgt/evalueret af fortalere. Både forskere og undervisere skal være opmærksomme på designs af haver, undervisning og forskning, og der skal være mekaniske støttesystemer. Der er behov for flere kvalitative studier af succeshaver, der viser, hvordan succes bevares og forvaltes og af, hvordan er effekter ift. miljøforståelse virker mere langsigtet.
Kommentarer	Artiklen medtages, fordi den giver et godt overblik over forskelligt fokus i en mængde litteratur og dermed over litteraturen i det hele taget.

Block, Karen, Lisa Gibbs, Petra K. Staiger, Lisa Gold, Britt Johnson, Susie Macfarlane, Caroline Long and Mardie Townsend (2012)
 'Growing community: The impact of the Stephanie Alexander Kitchen Garden Program on the social and learning environment in primary schools' In: *Health education and Behavior*, Vol. 39, No. 4, pp. 419-432

Metode	Studiet er en evaluering af Stephanie Alexander programmet, som er implementeret på skoler i Australien. Evalueringen består af en før og efter kvantitativ undersøgelse, der inddrager 6 deltager-skoler og 6 kontrolskoler (der dog alle har haveprojekter 5+1), og en kvalitativ del med fokusgrupper med forskellige deltagergrupper: elever, lærere, frivillige og eksperter.
Indhold og resultater	Den kvalitative undersøgelse peger på et stort udbytte af projektet på mange forskellige parametre og især for inklusionsmuligheder ved havebrug og madlavning. Den kvantitative undersøgelse understøtter ikke dette, men forskerne mener, at kontrolgruppen måske ligner deltagergruppen for meget, og at et spørgeskema måske ikke i tilstrækkelig grad kan måle på de elever, som får allerstørst udbytte af projektet.
Kommentarer	Artiklen inddrages, fordi den evaluerer et stort projekt empirisk og viser noget om have- og madprojekters fordele særligt med fokus på madlavningsdelen frem for på sundhed, som mange andre projekter fokuserer på.

Bowker, Rob and Penni Tearle (2007)

'Gardening as a learning environment: A study of children's perceptions and understanding of school garden as part of an international project' In: *Learning Environ Res*, No. 10, pp. 83-100

Metode	Et internationalt projekt om skolehaver i 67 skoler i England, Kenya og Indien er blevet fulgt af forskere, som har undersøgt børns læring og vide om dyrkning af afgrøder, madcyklus og miljøproblestillinger. Data blev konstrueret gennem begrebskort, interviews, kontekstuelle observationer og børnetegninger. Analysen foregik gennem en fortolkende tilgang og gennem komparation mellem data fra de forskellige lande.
Indhold og resultater	Elever i alle tre lande udtrykte sig positivt om engagement i skolehaverne. Engelske børn lagde meget vægt på design, æstetik og dyreliv i haverne, som de betragtede som et sted, hvor de kunne lege, nyde haven og blive beskudte. Indiske børn, som dyrkede grøntsager i beholdere var glade for haven, som de syntes udsmykkede deres skoler, og de vidste meget om dyrkning og om globale miljøspørgsmål. De kenyanske børn vidste mest om madcyklussen fra frø til tallerken og om, hvordan forskellige redskaber bruges.
Kommentarer	Artiklen inddrages, fordi den sammenligner børns forhåndsviden, udbytte og læring i tre forskellige lande på tre forskellige kontinenter. Den systematiske sammenligning med data genereret efter samme metoder gør det nemt at se både forskelle og ligheder på tværs af kulturelle, uddannelsesmæssige og klimamæssige forskelle.

Dillon, Justin, Marian Morris, Lisa O'Donnell, Alan Reid, Mark Rickinson and William Scott (2005)

Engaging and Learning with the outdoors – the final report of the outdoor classroom in a rural context action research project, National Foundation for Education Research, UK

Metode	Aktionsforskningsprojekt, der undersøger udkomme af udendørsundervisning i skolegårde og skolehaver, farms og city farms og feltture/natur centre.
Indhold og resultater	Fordele ved udendørs læringsarenaer omhandler læring om: natur, samfund, natur-samfunds interaktion og selv. At lære om sig selv og at lære at samarbejde er et vigtigt udkomme og er for nogle involverede lærere blevet det vigtigste udkomme. Det intenderede udbytte kan omhandle: viden og forståelse, attituder og følelser, værdier og tro, aktiviteter og adfærd, personlig og social udvikling.
Kommentarer	Rapporten inddrages, fordi den fokuserer på sociale og fællesskabsskabende udkomme af undervisning i skolehaver og lignende settings.

Djeddah, Carol, Rogério Mavanga and Laurence Hendrickx (2006)

'Junior farmer field and life schools: experience from Mozambique' In: Gillespie, Stuart (ed.), *AIDS, poverty and hunger: challenges and responses. Highlights of the international conference on HIV/AIDS and food and nutrition security, Durban South Africa, April 2005*, kap. 17, pp. 325-340

Metode	Til en konference om HIV/AIDS i det sydlige Afrika i 2005 er Junior farmer field and life schools projektet i Mozambique blevet præsenteret og evalueret. Det er stadig på pilotstadiet og er baseret på 28 småprojekter. Undervejs er der foretaget semistrukturerede gruppe- og individuelle interviews, og styrker, svagheder og udfordringer er blevet identificeret.
Indhold og resultater	Projektet var tænkt som et projekt for forældreløse, der skulle lære at dyrke jorden som en del af en overlevelsesstrategi og empowerment ift. at møde og tackle mange former for livsudfordringer. Også børn med forældre i de involverede distrikter er sårbare og kan have gavn af programmet. Styrkerne ved programmet er mange men udfordringer omkring logistik, transport, nye læringsformer, exit strategier, adgang til jord og socioøkonomiske udfordringer er problematiske.
Kommentarer	Kapitlet inddrages, fordi det viser empiriske erfaringer fra et område i verden, der generelt står overfor andre udfordringer end flertallet af skolehaveprojekter. Herudover viser erfaringerne særligt med udfordringer, relevante forhold, der vil være gældende mange steder i verden, og som kan være nyttige at lære af i andre kontekster også.

Grugel, Annie H. (2009)

Cultivating Bakhtin in the garden. Children's ecological narratives on becoming community gardeners
Ph.d.-afhandling i curriculum and Instruction fra University of Wisconsin-Madison

Metode	Deltagelse, interviews og børns visuelle dokumentation i forbindelse med en communityhave, hvor børn og voksne dyrker haven i makkerpar.
Indhold og resultater	Haven som ramme gør læring mulig på en helt anden måde end et klasseværelse. Haven og makkerparrene lærer børn og voksne at dyrke have, at få en fornemmelse for natur og miljø og ikke mindst at dyrke fællesskab.
Kommentarer	Afhandlingen inddrages, fordi den viser, hvordan fortsat deltagelse i haven gør, at børn udvikler deres identitet til at omhandle fællesskabers opbygning og vedligeholdelse og samtidig opdyrker et forhold til natur og miljø og opbygger en masse ekspertviden som gartnere.

Hoffman, August John, Luis F. Morales Knight and Julie Wallach (2007)

'Gardening activities, education and self-esteem: Learning outside the classroom' In: *Urban Education*, Vol. 42, No. 5, pp. 403-411

Metode	32 18-32 årige psykologistuderendes etnocentrisme og self-esteem blev testet via spørgeskema før og efter, at halvdelen havde deltaget i et campus-haveprojekt 4 timer om ugen i 3 uger.
Indhold og resultater	Det viste sig, at deltageres self-esteem var højnet mærkbart i modsætning til kontrolgruppen. Desuden var deltageres etnocentrisme faldet mærkbart. Deltagerne i testgruppen havde endvidere følelser af at være stolte af at deltage i campus-forskønnelse og -opretholdelse. Campuslivet blev en tydelig del af deres identitet.
Kommentarer	Artiklen er inddraget, fordi den empirisk viser, hvordan havearbejde kan relateres til personlig identitet og følelse af tilhørsforhold og ansvarsfølelse i forhold til et fællesskab – her centreret omkring campus.

Hoffman, August John, Dawn Thompson and Arlene Cruz (2004)

'Gardening, self-efficacy and self-esteem' In: *The Community College Enterprise*, Spring 2004, pp. 91-101

Metode	38 psykologistuderende i alderen 18-54 år har deltaget i et 16 uger lang haveprogram ca. 1 time om ugen. Herefter har de svaret på et spørgeskema om deres egen selvfølelse, deres velvære, deres akademiske niveau.
Indhold og resultater	Deltagerne føler sig bedre tilpas og har stor tiltro til egen evne til at gennemføre projekter og klare sig akademisk som følge af haveprogrammet. Havearbejdet får dem til at slappe af, men også til at indse at med en systematisk indsats, kan de opnå deres mål.
Kommentarer	Artiklen inddrages, fordi den undersøger nogle af deltageres udbytter af havearbejdet, som hverken handler om mad, science eller lignende, men derimod belyser helt andre positive effekter, som deltagerne kan bruge i andre sammenhænge væk fra havekonteksten.

Mayer-Smith, Jolie, Oksana Bartosh and Linda Peterat (2007)

'Teaming children and elders to grow food and environmental consciousness' In: *Applied environmental Education and Communication*, Vol. 6, no. 1, pp. 77-85

Metode	På University of British Columbia, Canada er der oprettet en 'farm', hvor ældre landmænd og gartnere er frivillige og arbejder med små grupper af skolebørn, som skal dyrke mad. Gennem observationer og interviews med de deltagende børn, lærere og ældre frivillige viser det sig, at børnene i løbet af et år og ca. 12 besøg i haven ændrer den måde, de forstår miljø og natur og deres egen rolle.
Indhold og resultater	For mange af børnene bliver miljøforståelser kropsligt indlejret gennem dyrkning af jorden, og flere af børnene begynder at opfatte sig selv som 'gartnere' miljø/natur-stewarder. Det konkluderes, at det at arbejde med jorden og planterne gør det meget mere konkret og håndgribeligt at forstå og tænke i miljø, end hvis miljøbegrebet skal forstås rent abstrakt. En barriere i arbejdet er, at nogle få børn, lærere og forældre har svært ved at acceptere, at læring kan foregå udenfor klasseværelset.
Kommentarer	Artiklen inddrages, fordi den belyser, hvordan børnene ændrer på deres identitet forstået på den måde, at de opfatter sig selv i verden og naturen på en ny måde ift. før de var i haven. Selvom fokus ikke er på identitet, viser artiklen altså, at havearbejdet også bliver identitetsarbejde.

Lautenschlager, Lauren and Chery Smith (2007)

'Beliefs, knowledge, and values held by inner-city youth about gardening, nutrition and cooking' In: *Agriculture and Human Values*, No. 24, pp. 245-258

Metode	26 deltagere og 14 ikke-deltagere have- og madlavningsprojekt I en by har været med i fokusgruppediskussioner om værdier og viden ift. havebrug, ernæring og madlavning. Deltagerne i fokusgrupperne var 9-15 år.
Indhold og resultater	Gennem deltagelse i Haveprojektet har deltagere i sammenligning med ikke-deltagere større og mere nuanceret viden om ernæring, madlavning og havebrug. Desuden har de en anden respekt og åbenhed overfor andre mennesker, miljøet og mad, de ikke kender.
Kommentarer	Artiklen inddrages, fordi den udover sit fokus på havebrug, ernæring og madlavning medtager haveprojektets sociale påvirkninger.

Pudup, Mary Beth (2007)

'It takes a garden: cultivating citizen-subjects in organized garden projects' In: *Geoforum*, Vol. 39 (2008), pp. 1228-1240

Metode	En teoretisk analyse af to organiserede haveprojekter – et fængselsprojekt og et skoleprojekt – baseret på litteraturstudier. Analysen stiller skarpt på de to projekter i et neoliberalistisk perspektiv.
Indhold og resultater	Analysen viser, hvordan forskellige former for organiserede haveprojekter har været en del af USA i over 100 år og har fordelt sig i tidsperioder og altid er toppet i perioder karakteriseret af social og økonomisk krise. Begge projekter er oppositionsprojekter, der kæmper for menneskers rettigheder og muligheder på forskellige måder. I skoleprojektet er der særligt fokus på mad og madlavning, mens der i fængselsprojektet er fokus på færdigheder og en position i samfundet, der kan holde deltagere væk fra fremtidig kriminalitet.
Kommentarer	Artiklen inddrages, fordi den har et spændende historisk perspektiv og viser, hvordan haveprojekter kan forstås teoretisk og politisk. Desuden er der for skoleprojektets vedkommende fokus på mad og subjektivitet – food justice – på en anden måde end i mange andre studier.

Rahm, Jrene (2002)

'Emergent Learning opportunities in an inner-city youth gardening program' In: *Journal of Research in Science Teaching*, Vol. 39, No. 2, pp. 164-184

Metode	Gennem etnografiske metoder med og uden brug af video undersøges deltageres læringsmuligheder ift. science i en frivilligt og betalt sommeraktivitet, hvor udsatte unge i en storby i USA får mulighed for at lære om havebrug og afsætning af afgrøder i en communityhave.
Indhold og resultater	<i>City Farmers</i> -programmet har hold af unge, som arbejder sammen i grupper under vejledning af forskellige voksne med at dyrke og passe en have, fremstille mad og sælge friske og forarbejdede afgrøder til lokale aftagere og i deres egen café. Deltagerne lærer en masse science ved at deltage i det daglige praktiske arbejde, hvor fokus er på det arbejde, der skal gøres, og ikke på science undervisning. Således er læringen praksisorienteret og deltagerdrevet ide de praktiske gøremål giver anledning til spørgsmål og diskussioner.
Kommentarer	Artiklen inddrages, fordi den viser, hvordan havekonteksten, gruppearbejdet og forpligtelsen mellem deltagere og haveprojekt giver særlige pædagogiske muligheder for udsatte unge og særligt, men ikke kun med fokus på læring omhandlende sciencefaget.

Shinew, Kimberley J., Troy D. Glover and Diana C. Parry (2004)

'Leisure spaces as potential sites for interracial interaction: community gardens in urban areas' In: *Journal of Leisure Research*, Vol. 36, No. 3, pp. 336-355

Metode	Telefon interviews med 196 fritidsgartnere involveret i communityhaver om interracial kontakt og naboskab. Analysen er foretaget med fokus på kontaktteori og en hypotese om, at mere fysisk kontakt giver bedre forståelse og bedre social kontakt.
Indhold og resultater	Deltagere var overvejende enige i, at communityhaver kunne bringe folk af forskellige racer sammen på en positiv måde. Dette blev dog ikke understøttet ift. forventning om, at folk i raceblandede haver og kvarterer var mindre mistænksomme og mere positivt og åbent indstillede overfor folk af en anden race af dem selv.
Kommentarer	Artiklen inddrages, fordi den trods modstridende svar og ikke-bekræftede hypoteser viser noget om folks forventning til havers potentiale som steder, hvor folk med forskelligheder kan mødes på en positiv måde.

Walter, Pierre (2012)

'Educational alternatives in food production, knowledge and consumption: The public pedagogies of *Growing Power* and *Tsyunhekw*' In: *Australian Journal of Adult Learning* Vol. 52, No. 3, pp. 573-594

Metode	To community-initiativers såkaldte public pedagogies, dvs. deres kommunikation udadtil i dokumenter, video, på internet sites og personligt v. korte besøg er analyseret, og der er blevet lavet portrætter ud fra dette materiale. Ud fra disse portrætter diskuteres initiativernes formål og pædagogik.
Indhold og resultater	<i>Growing Power</i> er omkring 20 år gammelt og er en storbyfarm i et fattigt storbykvarter hovedsageligt beboet af afro-amerikanere. Formålet er at empower folk til at engagere sig politisk, adressere uligheder bredt og ikke mindst på områder som racisme og mad- og sundhedsulighed. <i>Tsyunhekw</i> er Oneida nationens genopbygning af et Oneidasamfund, der har oprettet, skole, sundhedsservice osv., som bygger på en kombination af Oneidatraditioner og nationale amerikanske love/curriculum/viden. Bl.a. gennem viden om traditionelle Oneida-afgrøder, deres dyrkning og brug samt deres rolle i Oneida-kosmologi (gen)opbygges en kulturel Oneidaidentitet.
Kommentarer	Artiklen er inddraget, fordi den viser empiriske eksempler på, hvordan havebrug anvendes som både pædagogisk mål og middel i identitetsarbejde og empowerment af forskellige marginaliserede grupper.

White, Monica M. (2011)

'Sisters of the soil: urban gardening as resistance in Detroit' In: *Race/ethnicity: Multidisciplinary Global Contexts*, Vol. 5, No. 1, pp. 13-28

Metode	Participatorisk deltagelsesdesign i et food security netværk for afroamerikanere i Detroit. Forskeren deltog og var frivillig i organisationen og lavede semistrukturerede interviews med udvalgte kvinder og ledere. Netværket dyrker urbane have for at producere frisk og ren mad i en by, hvor supermarkeder og andre fødevarerbutikker er rykket til forstæderne og har efterladt byboere uden ordentlig adgang til sund og frisk mad.
Indhold og resultater	Kvinderne i studiet ser deres havebrug og dyrkning af jorden som politisk modstand mod strukturelle uretfærdigheder. De ser sig som aktivister, der gør noget for sig selv, deres nærmeste og deres lokalsamfund. Haven og jorden forstås som et levende klasseværelse, hvor særligt unge kan lære om aktivisme, politisk agency. Hvis man kan kontrollere sin egen adgang til mad, kan man også kontrollere sit liv overordnet set.
Kommentarer	Artiklen medtages, fordi den viser, hvordan havebrug og jord kan være med til at forme og 'fodre' personlig såvel som gruppeidentitet og være et middel til empowerment.

Wistoft, Karen, Camilla Roed Otte, Mikkel Stovgaard og Søren Breiting (2011)

Haver til Maver. Et studie af engagement, skolehaver og naturformidling, Institut for Uddannelse og Pædagogik (DPU), Århus Universitet, Campus Emdrup

Metode	Studiet er en evaluering af et økologisk natur- og skolehaveprogram for folkeskolens indskoling, mellemtrin og specialklasser og deres lærere med det formål at producere viden, der kan anvendes til videreudvikling af konceptet med særligt fokus på organisering, didaktik og læreplaner. Evalueringen er både en proces- og en outcome-evaluering. Der bygger på både kvalitative og kvantitative data. De kvalitative data er konstrueret gennem observationer i haven, individuelle interviews og fokusgrupper med elever, lærere, forældre og projektundervisere, mens kvantitative data stammer fra en spørgeskemaundersøgelse blandt 135 forældre.
Indhold og resultater	Haver til Maver er baseret på tre grundpiller: haverne, udeskolekøkkenet og den omgivende natur. Eleverne deltager sammen med deres klasser i planlagte aktiviteter med undervisere fra programmet, men de har samtidig mulighed for at færdes i natur og gårdliv på egen hånd og sammen med kammerater. Formålet er både at opfylde nogle af folkeskolens 'Fælles mål' og at styrke elevernes mentale, dvs. psykiske, sociale og kropslige sundhed. De fysiske og pædagogiske rammer giver plads til alle børn på lige fod uanset faglige og sociale kompetencer, hvilket styrker relationerne mellem børnene og mellem lærere og børn, fordi der er mulighed for at se på hinanden og sig selv på nye måder i de anderledes rammer.
Kommentarer	Evalueringen er inddraget i reviewet, fordi den i sit fokus på didaktik og læring i en skolehavekontekst medtager aspekter omkring sociale dynamikker og muligheder for alle på lige fod i modsætning til folkeskolekonteksten, hvor børn kategoriseres på baggrund af faglige og sociale kompetencer og der skelnes mellem børn i almindelige klasser og specialklasser. De anderledes rammer og ikke mindst undervisere på gården påvirker således både didaktik, pædagogik og sociale relationer blandt alle involverede deltagere.

LITTERATURLISTE

- Baker, Lauren E. (2004): Tending cultural landscapes and food citizenship in Toronto's community gardens, In: *Geographical Review*, Vol. 93, No. 3, pp. 305-325
- Bell, Anne C. and Janet E. Dymont (2008): Grounds for health: the intersection of green school grounds and health-promoting schools, In: *Environmental Education Research*, Vol. 14, No. 1, pp. 77-90
- Blair, Dorothy (2009): The child in the garden: An evaluative review of the benefits of school gardening, In: *The Journal of Environmental Education*, Vol. 40, No. 2, pp. 15-38
- Block, Karen et al. (2012): Growing community: the impact of the Stephanie Alexander kitchen garden program and the social and learning environment in primary schools, In: *Health Education & Behavior*, Vol. 39, No. 4, pp. 419-432
- Bowker, Rob and Penni Tearle (2007): Gardening as a learning environment: a study of children's perceptions and understanding of school gardens as part of an international project, In: *Learning Environmental Research*, Vol. 10, pp. 83-100
- Dillon, Justin et al. (2005): *Engaging and learning with the outdoors – The final report of the outdoor classroom in a rural context action research project*, National Foundation for Education Research
- Djeddah, Carol et al. (2005): Junior farmer field and life schools: experience from Mozambique, In: Gillespie, Stuart (ed.), *AIDS, poverty and hunger: challenges and responses*, International Food Policy Research Institute, Washington, D.C.
- Grugel, Annie H. (2009): *Cultivating Bakhtin in the garden. Children's ecological narratives on becoming community gardeners*, University of Wisconsin-Madison
- Hoffman, August John et al. (2007): Gardening activities, education and self-esteem: learning outside the classroom, In: *Urban Education*, No. 42, pp. 403-411
- Hoffman, August John et al. (2004): Gardening, self-efficacy and self-esteem, In: *The Community College Enterprise*, Vol. 10, No. 1, pp. 91-101
- Jenkins, Richard (2008): *Social Identity*, 3rd edition, Routledge, Taylor and Francis Group, London and New York.
- Lautenschlager, Lauren and Chery Smith (2007): Beliefs, knowledge, and values held by inner-city youth about gardening, nutrition, and cooking, In: *Agriculture and Human Values*, Vol. 24, pp. 245-258
- Mayer-Smith, Jolie et al. (2007): Teaming children and Elders to grow food and environmental consciousness, In: *Applied Environmental Education & Communication*, Vol. 6, No. 1, pp. 77-85
- Pudrup, Mary Beth (2008): It takes a garden: cultivating citizen-subjects in organized garden projects, In: *Geoforum*, Vol. 39, pp. 1228-1240

- Rahm, Jrene (2002): Emergent learning opportunities in an inner-city youth gardening program, In: *Journal of Research in Science Teaching*, Vol. 39, No. 2, pp. 164-184
- Schnack, Karsten (1993): Handlekompetence og politisk dannelse. Nogle baggrunde og indledende betragtninger, I: *Handlekompetence som didaktisk begreb*. Didaktiske Studier. Bidrag til didaktikkens historie, bind 2, Danmarks Lærerhøjskole, København
- Shinew, Kimberly J. et al. (2004): Leisure space as potential sites for interracial interaction: community gardens in urban areas, In: *Journal of Leisure Research*, Vol. 36, No. 3, pp. 336-355
- Walter, Pierre (2012): Educational alternatives in food production, knowledge and consumption: the public pedagogies of *Growing Powers* and *Tsyunhehkw*, In: *Australian Journal of Adult Learning*, Vol. 52, No. 3, pp. 573-594
- White, Monica M. (2011): Sisters of the soil: urban gardening as resistance in Detroit, In: *Race/Ethnicity: Multidisciplinary Global Contexts*, Vol. 5, No. 1, pp. 13-28
- Wistoft, Karen (2013): The desire to learn as a kind of love: gardening, cooking, and passion in outdoor education I: *Journal of Adventure Education and Outdoor Learning*, Vol. 13, No. 2, pp. 125-141
- Wistoft, Karen (2012): *Trivsel og sevværd. Mental sundhed i skolen*, Hans Reitzels Forlag, København.
- Wistoft Karen og Dan Grabowski (2010): *Mental sundhed i skolen. Evidensbaseret grundlag for fremme af børns mentale sundhed*, Forlaget Lundtofte, Kongens Lyngby
- Wistoft, Karen et al. (2011): *Haver til maver. Et studie af engagement, skolehaver og naturformidling*, Institut for Uddannelse og Pædagogik, Århus Universitet

Skolehaver kan være levende læringsrum, laboratorier eller eksperimentarier og har i forskellige tidsperioder haft opblomstringer i forskellige dele af verden. Oftest har formålet været, at skoleelever skulle opnå praktisk viden og erfaring forbundet med skolefag, men forskellige tidsperioder har budt på forskellige argumenter for vigtigheden af haver som didaktisk arena i grundskolen.

Forskningen i skolehaver har for en stor del været fokuseret på haverens sundhedsfremmende og forebyggende potentialer f.eks. børns ernæring og madvaner, mens en mindre del af forskningen har været didaktisk informeret og fokuseret på læringsudbytte i form af elevers opnåede og målbare viden. Reviewet her vil give indblik i og overblik over den forskningslitteratur, som dokumenterer, hvordan havekonteksten kan have indflydelse på det sociale og identitetsrelaterede udbytte, som ses i forbindelse med mange haveprojekter for børn og unge. Det overordnede reviewspørgsmål er:

Hvad kan havekonteksten pædagogisk og læringsmæssigt tilbyde i forhold til sociale kompetencer og identitetsdannelse?

Kamilla Nørtoft er ph.d. i sundhedspædagogik og videnskabelig assistent ved Institut for Uddannelse og Pædagogik, Aarhus Universitet

Karen Wistoft er ph.d. i sundhedspædagogik og lektor ved Institut for Uddannelse og Pædagogik, Aarhus Universitet samt professor (mso) ved institut for læring, Grønland Universitet.